

EEN BLINDE BIJ ZONSOPGANG

»PRIVÉ-DOMEIN«

NR. 198

FRIEDRICH HEBBEL

EEN BLINDE
BIJ ZONSOPGANG

BLADEN UIT EEN DAGBOEK

VERTAALD, GEANNOTEERD EN
VAN EEN VERANTWOORDING VOORZIEN
DOOR KLAUS SIEGEL
MET EEN NAWOORD VAN HANS ESTER

UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS • AMSTERDAM • ANTWERPEN

Copyright Nederlandse vertaling © 1995 Klaus Siegel/
BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Copyright noten © 1995 Klaus Siegel/
BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Copyright nawoord © 1995 Hans Ester/
BV Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam
Oorspronkelijke titel: *Tagebücher*

Omslagillustratie: Portret van Friedrich Hebbel,
schilderij van Karl Rahl uit 1851
(Goethe-museum, Frankfurt).

Tenzij anders vermeld zijn de illustraties afkomstig
uit het Hebbel Museum, Wesselburen

ISBN 90 295 2008 6 / CIP

INHOUD

Verantwoording van keuze en vertaling 7

Eerste dagboek 11

Tweede dagboek 152

Derde dagboek 199

Dagboek nr. 4 237

Vijfde dagboek 257

Dagboek nr. 6 283

Collectanea, gedachten en herinneringen 309

Noten 314

Nawoord door Hans Ester 327

VERANTWOORDING VAN KEUZE EN VERTALING

De drukinkt van het in februari 1848 in Londen verschenen *Communistisch Manifest* is nog niet droog of Friedrich Hebbel noteert op de achttiende april van dat jaar in zijn dagboek: 'Zo lang als het duurt kan het communisme zegevieren. Dat wil zeggen: het kan zich zo lang handhaven tot het al zijn verschrikkingen blootgeeft en de mensheid voor alle tijden toereikend van afschuw doordringt.' Zijn visie lijkt op lugubere wijze bewaarheid. Op dezelfde dag neemt hij zich voor in het logboek van zijn leven een komedie te schrijven over 'De ontsteltenis van alle volkeren ten aanschouwe van het ontwaken van Duitsland.' Ook de juistheid van deze voorspelling is de wereld na *het ontwaken* van de natie in 1870 tot drie keer toe, nogal luidruchtig en pijnlijk opgedrongen. Ofschoon de hondsbrutale, opschepperige eerste zinnen in het dagboek anders zouden doen denken—waar haalt de snoot de onbescheidenheid vandaan?—, blijft Hebbel eeuwig twijfelen aan de zin van het egodocument dat in zijn huidige vorm 1350 pagina's dundruk beslaat.

'Globaal beschouwd zijn mijn dagboeken bepaald niet van grote waarde: situaties en concrete zaken komen er nauwelijks in voor, hooguit een enkele gedachtengang en dan nog in zeer onrijpe vorm. Je zou dit kunnen vergelijken met een slang die zijn huiden verzamelt in plaats van ze aan de natuur terug te geven. Maar je ziet aan de andere kant enigszins hoe je bent geweest, en dat is onontbeerlijk wil je erachter komen hoe je bent. Het leven is één mislukte poging van het idee vorm te verwerven. Aan één stuk door spring je van de ene vorm in de andere en vind je elke

vorm óf te nauw óf te wijd, totdat je het geëxperimenteer beu wordt en je je, óf door de laatste vorm laat verstikken óf uiteenscheuren. Een dagboek bakent de weg af, dus ga ik er maar mee door.' (29 augustus 1843)

Ook in deze zelfbeoordeling moet je de auteur gelijk geven. Naast briljante observaties en hoogst originele ideeën tref je in Hebbels journaal de meest platvloerse ontboezemingen aan. Dat lijkt het terugschrappen tot een handzame en betaalbare uitgave in *Privé Domein* te vergemakkelijken. Niets is minder waar. De dagboeken van de medemens Hebbel komen eigenlijk alleen maar tot hun recht als ze integraal worden vertaald. Voor een klein taal- en afzetgebied als het Nederlandse zou een uitgave van die omvang onbetaalbaar worden. Inkorten betekent mutileren. Toch heeft de vertaler na lang wikken en wegen gekozen voor het boek dat voor u ligt. Dat betekende dat ongeveer vijf zesde moest worden geoblitereerd. Dat deed me pijn en dat doet het nog steeds, want zoiets als een 'verantwoorde keuze' is in het geval Hebbel niet mogelijk.

Omdat Hebbels gedachtengang soms wel heel grote sprongen lijkt te vertonen zal de lezer bovendien nu en dan het onaangename gevoel bekruipen dat hem misschien wel essentiële optekeningen worden onthouden. De vertaler kan hem verzekeren dat dit niet aan zijn keuze ligt: Hebbel maakt gewoon grote sprongen. Wel kwamen bewust die aantekeningen te vervallen die uitsluitend betrekking hebben op details van de literaire situatie in Duitsland van die tijd of op Hebbels eigen toneelwerken. Jammer maar onvermijdelijk. Gelukkig echter wordt er de laatste jaren weer veel Hebbel in Nederland en België opgevoerd.

Na het aanbreken van Hebbels gelukkige periode met de actrice Christine Enghaus in Wenen lijkt er veel te ontbreken. In dit geval is het echter niet aan het ingrijpen van de vertaler te wijten. De schrijver had toen het geluk eindelijk ook voor hem aanbrak doodgewoon geen behoefte meer aan een tweespraak met zichzelf via zijn journaal. Vanaf dat moment volstaat hij jammer genoeg met een soort jaaroverzicht dat telkens in de tijd tussen Kerstmis en Nieuwjaar wordt opgetekend. Waarschijnlijk werd Hebbels dialoog met zichzelf in december gestimuleerd door de herinnering aan het bescheiden geluksgevoel dat hem in zijn jeugd omstreeks die tijd werd gegund. Heel even was er dan een

beetje gezelligheid bij hem thuis in plaats van de strenge kilte. In het vacuüm tussen geluk en ellende is het oeuvre ontstaan van een schrijver die zichzelf als *een blinde bij zonsopgang* beschouwde. Hij wist dat het geluk bestond, maar hoe het eruitzag ontdekte hij pas zeer laat.

Ook wat betreft het te kiezen register en de toon van de vertaling van de bladen van een verscheurd mens kwam de vertaler voor veel dilemma's te staan. In laatste instantie ging hij naar zijn smaak te vaak door de knieën voor een *leesbare* vertaling, wat dat ook zij. Daarmee deed hij de persoon van Hebbel in zekere zin onrecht. Met name de eerste honderden pagina's van het manuscript verraden in hun onbeholpen, krakkemikkige stijl de autodidact die Hebbel tenslotte was. Toen hij aan zijn notities begon had hij slechts enkele klassen van de lagere school doorlopen. Zijn stijl werd in zoverre gladgestreken dat er een vertaling ontstond die naar gehoopt mag worden niet drie keer door de lezer hoeft te worden overgelezen, iets waaraan niet valt te ontkomen bij het lezen van de oorspronkelijke tekst. Desalniettemin werd er syntactisch en wat betreft lexicaal register ook niet zoveel 'verbeterd', dat de Nederlandse lezer Hebbels stijlontwikkeling helemaal onthouden wordt. Ook greep de vertaler door het afbreken van al te lange zinnen en herschikking van de zinsdelen soms krachtig in om de kronkelige gedachtengangen van Hebbel enigszins te ontwarren. Vaak is hij daarbij onethisch te werk gegaan: *traduire c'est trahir*. Meestal echter stelde hij zich met de grootste terughoudendheid op. De gepassioneerde onbeholpenheid van de jonge Hebbel is immers ook een van zijn charmes. Een volgende karakteristiek van Hebbel was dat hij een voor zijn tijd al enigszins gedateerd taalgebruik vertoont. Daarom is gekozen voor een *antiquiserende* vertaling, dat wil zeggen dat er dankbaar gebruik is gemaakt van nog juist in het Nederlands taalbestand voorkomende, naar hij hoopt niet irriterende archaïsmen. Praktijkvoorbeeld: 'Van stond af aan legt hij tegenover mij en mijn vrouw een bijzonder hatelijke opstelling aan de dag en poogt, tot dusverre althans, ons de bodem onder de voeten vandaan te halen.' In plaats van: 'Hij deed gelijk vreselijk hatelijk tegen mijn vrouw en mij en probeert, tenminste tot nu toe, ons de poten onder onze stoel vandaan te zagen.'

Op twee plaatsen greep de vertaler nauwelijks in. Het betreft

twee brieven. Op 3 mei 1840 schrijft Hebbel schuimend van woede en struikelend over epistolair-retorische zinswendingen aan ene dr. Krämer hoe schofterig hij diens gedrag tegenover zijn minnares vindt op het moment dat ze de geneesheer tevergeefs kwam vragen vlug naar haar stervende kind te komen kijken. Je weet niet of hij alleen maar verontwaardigd is of eigenlijk tegenover een man met een titel wil bewijzen dat ook de studerende vader van een onwettig kind meetelt. Een tweede *document humain* mocht de lezer evenmin in zijn oorspronkelijke snoevend-slijmerige toonzetting worden onthouden. Het is de felicitatiebrief aan de groothertog van Saksen-Weimar van 21 juli 1861. Als Nederlandse lezer wordt het je pijnlijk duidelijk dat *Der Untertan* van Heinrich Mann levende voorgangers had.

De laatste jaren wint in een aantal vertaalscholen de gedachte veld dat niet langer kan worden volstaan met het klakkeloos en naadloos overbrengen van de oppervlaktestructuur: de woord-voor-woord-vertaling, de calque, of wat voor naam men eraan geeft. Het gaat om een transformatie van de dieptestructuur, niet alleen om het vertalen van wat er *lijkt* te staan. Sommige lezers zullen deze aanpak maar matig appreciëren, maar de vertaler kan hun verzekeren dat hij een nieuw soort getrouwheid nastreeft, of preciezer gezegd een getrouwheid die recht doet aan de oorspronkelijke intenties van de auteur. Dat betekent in dit geval dat Hebbel een literair dagboek voor ogen stond dat hij ten dele bedoelde als eigen referentieorgaan en inspiratiebron en ten dele om de komende generaties—waaronder u—versteld te doen staan, hoe een uit de klei getrokken boerenjoch het tot denker, geëerd schrijver en tot een tot in de hoogste kringen gerespecteerde publieke persoonlijkheid schopt. Mocht de vertaler daar enigszins in geslaagd zijn dan prijst hij zich gelukkig.

EERSTE DAGBOEK

Hamburg—Heidelberg—München—Hamburg—
Kopenhagen—Hamburg

Bespiegelingen over wereld, leven en boeken,
in hoofdzaak echter over mijzelf
in de vorm van een dagboek
door
K. F. Hebbel.

Begonnen op 23 maart 1835.

Ik begin dit cahier niet met de vooropgezette bedoeling mijn toekomstige biograaf ermee te plezieren, ofschoon ik gezien mijn kansen onsterfelijk te worden er zeker van kan zijn dat me een biograaf ten deel zal vallen. Voorop staat dat het een partituur van mijn hart wordt en dat het de klanken die mijn hart aanslaat getrouw bewaart te mijner stichting, in komende tijden. Een mens is iets anders dan een instrument. Daarin keren alle klanken in een eeuwige kringloop terug, al gebeurt dat soms in de wonderlijkste combinaties. Het gevoel dat uit het hart van een mens wegebt, is voor altijd vervlogen. Dezelfde zonnestraal laat in de wereld van de geest nooit dezelfde bloemen ontluiken als in de natuurwetenschappelijke wereld. Op die manier wordt ieder uur tot een in zichzelf gesloten wereld dat zijn grootse of onbeduidende begin, zijn saaie middenstuk en zijn vurig verbeide dan wel gevreesde einde heeft. En wie kan onverschillig blijven toekijken hoe zoveel duizenden werelden in hem wegzinken zonder dat hij wenst tenminste het goddelijke te redden, het goddelijke dat, zij het in de gedaante van gelukzaligheid, zij het in die van pijn zijn weg door die werelden zoekt. Daarom heb ik te allen tijde een geldig excuus iedere dag een minuut of wat aan dit cahier te besteden.

1835

23 maart

Mijn niet geringe poëtische talent komt me eveneens goed van pas bij mijn talenstudies. Ik zet namelijk de moeilijkste onderwerpen van de grammatica op rijm en het klinkt verheven wanneer mijn muze haar lied laat weerklinken op het gebied van de filologie:

‘De landen, eilanden en vrouwen
Als feminina zijn te beschouwen.’

Naar aanleiding van een gedicht uit een brief aan M.¹

‘Het is toch zo’n stille, vriendelijke avond dat ik door al die milde zachtheid bijkans wegsmelt als een ontgooiende sneeuwvlok. Zulke momenten moet de mens te baat nemen omdat hij daarin zijn vriend mag uitnodigen tot een rondgang door zijn hart. De lente in zijn innerlijk ontluikt immers niet alleen op zulke ogenblikken, maar zij groeit en bloeit zelfs volop. Treed daarom binnen in het allerheiligste van mijn ziel. Ikzelf waag het heiligdom nog minder te betreden dan de joodse opperpriester het allerheiligste van zijn tempel — — Ik weet niet of het jou precies zo vergaat. Maar vaak sta ik al met de sleutel tot mijn hart in de hand en dan deins ik plotseling achteruit en kwelt me de vraag of, zoals dat bij die hogepriester het geval is, het de alomtegenwoordige godheid, dan wel de verborgen duivel is die mij tegenhoudt.’

26 maart

Tegenwoordig is zo ongeveer het enige dat de mensen niet prettig vinden aan de duivel diens naam.

Ik zag mezelf als een oude man.

Er wordt wel beweerd dat dankbaarheid een van de moeilijkste deugden is. Denkelijk is het nog lastiger de aanspraken op dank niet te overdrijven.

1 april

Wat zou het vreselijk zijn wanneer ooit in een verre toekomst het elixer der onsterfelijkheid zou worden uitgevonden. Dat zou dan tevens het bewijs zijn dat de doden *nooit* kunnen opstaan. Die arme doden toch: ze zijn voor eeuwig, *eeuwig* dood!!!!

12 april

Heine, tenminste, als ik hoor wat hij over het opperwezen heeft te vertellen. Heb jij nog nooit een ondeugend jochie gezien dat zijn ingoede vader aan zijn baard stond te plukken? Hoe dommer zo'n jochie is, hoe goedaardiger zijn vader en hoe eerder hij het doet.

'Hij overtreft zichzelf!' Nou, dat is in het algemeen niet zo moeilijk.

Memento Mori. Hij is gestorven. Dat had hij nu niet moeten doen!

20 april

Waarom ben ik niet in staat langer dan een kwartier naar muziek te luisteren? Ik heb er het volgende idee over. Er bestaat een diepste diepte van de ziel. Is die eenmaal in beroering, dan kan ze alleen nog maar gefolterd worden of naar de andere wereld worden geholpen. Smart treffen we over het algemeen aan in de *duur* en vreugde in het *kortstondige*.

24 april

Hoe zit dat toch met de geuren van bloemen? Ontwikkelen ze zich voortdurend in de bloem of is hun duur soms gebonden aan een bepaald tijdstip? Onder duur versta ik uiteraard de hoogste graad van geestelijk gehalte.

6 mei

Gisteren heb ik het huis van Elise² weer verlaten. Ik heb alle reden een klein monument op te richten ter gedachtenis aan de zes weken die ik bij haar heb doorgebracht. Onmiddellijk na mijn binnenkomst trad ze mij met haar goedheid tegemoet en bij mijn vertrek heb ik weer evenveel liefde meegekregen. Dit meisje

hangt oneindig aan mij. Wanneer mijn toekomstige vrouw ook maar de helft hiervan voor mij zal voelen, kan ik dik tevreden zijn.

1 juli

Op de keper beschouwd is Byron allesbehalve een genie. Dat wat de indruk wekt een authentieke wereldbeschouwing te zijn, is niets anders dan een bizarre richting van zijn fantasie die zeer wel uit zijn levensomstandigheden is te verklaren. Hij zou waarschijnlijk nooit zulk een groot schrijver zijn geworden wanneer hij niet zo'n groot zondaar was geweest.

Wandeling op 6 juli 1835

Wanneer je de mensen 's avonds gadeslaat bij het eten van hun boterham, dan lijkt elke poging het leven te verklaren bijzonder lachwekkend. Brood, boter en ham verklaren alles.

11 juli

Toen ik vanochtend hoorde dat de kroonprins van Pruisen door de stad Hamburg werd ontvangen met kanonschoten, had ik waarachtig moeite de vraag voor me te houden: 'Zouden ze soms op hem geschoten hebben?'

Het grootste verschil tussen de tegenwoordige tijd en die van weleer is wel dat er vandaag de dag alleen maar *massa* bestaat terwijl er eertijds slechts opmerkelijke *individuen* leefden.

Vanavond is Elise eindelijk van haar reis teruggekeerd. Het is merkwaardig zoals vrouwen die in een man tenslotte vooral dát beminnen wat exact tegenovergesteld is aan hun eigen natuur, hem toch maar al te graag tot datgene willen maken wat ze zelf zijn. Het zijn godinnen die alleen maar zijn zonden *verafgoden* en hem deze zonden desondanks *nooit* vergeven. Ze wil mijn dagboek inkijken en ik heb het haar beloofd. Ze zal verbaasd zijn dat ik maar weinig over haar heb opgetekend. Maar haar verbazing zal terstond verdwijnen als ze merkt dat ik met geen woord over Alberti³ rep.

16 juli

Omdat ze me nu eenmaal te binnen schiet, zal ik haar nu ook maar aan het papier toevertrouwen: ik bedoel die aardige geschiedenis over dat meisje dat ik hoorde schreeuwen, dat ik redde uit de opdringerige omhelzing van een man. Vervolgens viel ze mij zelf om de hals en zei tegen me: 'Het is niet vanwege zo'n akkevietje van niks, maar vanwege mijn jurk die anders smerig wordt.' Ik dacht een onschuld te redden en redde... een onderrok⁴.

Mijn dagboek 1835
cahier 2

23 juli

Waarom *schreef* Christus de evangeliën niet zelf op, als hij die evangeliën echt wilde?

27 juli

Het belangrijkste bewijs tegen het bestaan van God is dat ons het absolute gevoel van onze onsterfelijkheid ontbreekt. We zouden het wel degelijk kunnen hebben want het christendom is dictatoriaal en verbiedt zelfmoord. Wat de theologie hooguit zou kunnen aanvoeren, is het volgende: 'de uitwerking van het *verlangen naar het eeuwige* zou de mensheid weleens fataal kunnen worden.'

29 juli

Wie weet is het bewijs voor de innige samenhang tussen geest en lichaam wel af te leiden uit het verschil tussen de beide geslachten dat zo aantoonbaar op het verschil tussen de lichamen gebaseerd is. Er zijn heel wat geestelijke vaardigheden van de man die de vrouw geheel mist omdat haar de lichamelijke voorwaarden daartoe ontbreken. Bijvoorbeeld moed en dapperheid. Een enkele uitzondering daarop bevestigt hooguit de regel. (Nader uit te werken.)

Religie is de hoogste vorm van ijdelheid.

30 juli

Wanneer lichaam en ziel geen gemeenschappelijk uitgangspunt hadden, hoe zouden ze het dan met elkaar kunnen volhouden? De aantrekkingskracht is immers de meest universele kracht in het heelal.

1 augustus

Gedachten zijn stoffelijke omhulsels van de geest. Ze vormen een soort van afbakening van het geestelijk licht, een afgrenzing die niet vergaat omdat ze overgaat in menselijke kennis. Wat een merkwaardige overeenkomst tussen het innerlijk en de buitenkant van de menselijke natuur.

Het verschil tussen een fantast en een fantasierijke schrijver bestaat hierin dat de eerste de afwijkende verschijnselen van de natuur alleen maar uit hun verband ruikt en als op zichzelf staand beschrijft, terwijl de laatste ze herleidt tot de natuur en er een verklaring voor geeft.

Op hetzelfde moment waarin wij ons een ideaal vormen, komt in God de gedachte op het te scheppen.

24 oktober

Humor is inzicht in tegenstrijdigheden.

De eenzame zon, de eenzame zee. Zonnetje, golf en dein jij soms met je vlammen net zoals de zee hier beneden dat doet? Daaronder de eenzame kat.

De jaloezie neemt toe naarmate de schoonheid afneemt.

De mens is wat hij denkt.

Goden zullen in verrukking aan jouw voeten zijgen,
Zwijnen – dat lukt minder – zul je niet aan 't huilen krijgen.

1836

Herinneringen uit mijn kinderjaren

Voor mijn vijftiende had ik geen idee dat de dichtkunst weleens mijn bestemming zou kunnen zijn. Tot op dat moment stond ze me als iets ontzagwekkends groots voor de geest en ik zou eerder van mijn lichaamskracht hebben gevergd een bergweide te beklimmen dan mijn geesteskracht te hebben gevraagd het tegen een dichter op te nemen, ofschoon me dat ook wel aanlokkelijk leek. Met mijn verhouding tot de poëzie was het hetzelfde gesteld als met de relatie tot mijn God, van wie ik wist dat ik hem weliswaar in me op kon nemen, maar ook dat ik hem nooit zou kunnen bereiken. Overigens kan ik me nog heel helder het moment voor ogen halen waarop het intuïtief besef in me daagde van het volstrekt unieke karakter en van de diepste betekenis van de poëzie. Ik moest mijn moeder vaak uit een oud boek met avondwijingen de avondbede voorlezen die doorgaans met een geestelijk lied werd besloten. Op zekere avond las ik het lied van Paul Gerhard voor, waarin de volgende prachtige regels voorkomen:

*‘Die goldnen Sternlein prangen
Am blauen Himmelssaal’*

Dit lied, maar in het bijzonder juist deze regels grepen me geweldig aan, ik herhaalde ze, tot in mijn diepste wezen geroerd, wel tien keer, dit tot verbazing van mijn moeder. In die tijd werd mijn jeugdige gemoed door de geest van de natuur geraakt met zijn wichelroede en de metaaladeren sprongen open, althans mijn ziel ontwaakte uit haar slaap. 1 januari 1836.

5 januari 1836

Ik beschouw het als de vanzelfsprekende plicht van de man en al helemaal van een schrijver dat hij materiaal voor zijn biografie aandraagt. En al heeft hij dan misschien geen ontdekkingen op het gebied van de geest gedaan en geen vreemde landen veroverd, dan heeft hij ongetwijfeld wel op de meest uiteenlopende manieren *gedwaald*. Zijn *dwalingen* zijn voor de mensheid even onmisbaar als de *waarheden* die de groten der aarde verkondigen. Daarom zal ik vanaf dit ogenblik dit boekje gaan gebruiken als

een barometer ter registratie van de wisselingen der seizoenen in mijn ziel zoals ik die de laatste tijd bespeur en daarnaast ga ik mijn blik richten op mijn verleden om na te gaan of er hier of daar een geestelijk keerpunt in valt te ontdekken.

Wat dit laatste betreft zal ik nu meteen maar de dag optekenen waarop ik voor het eerst met Uhland werd geconfronteerd. Ik las van hem in *Odeum*⁶ een gedicht 'Des Sängers Fluch' en als er ooit een gedicht voor mij tot een nachtmerrie werd, dan is dit het wel. Uhland voerde me mee naar een bergtop. In eerste instantie werd ik me slechts bewust van de hoogte doordat me de lucht begon te ontbreken ongestoord adem te halen. Tot op dat moment had ik me redelijk wel gevoeld bij het plagieërend scanderen à la Schiller. [...] Ik had aanzienlijke twijfel opgedaan bij de filosoof Schiller en bij de estheticus had ik heel wat schoonheidsregels afgekeken. Dit stelde me in staat zijstukken te schilderen bij diens *Das Ideal und das Leben* en bij andere kasplantjes van de man. Met hun gekunstelde kleuren is er nooit sprake van enige kraak of smaak. Van Goethe had ik nog maar weinig onder ogen gekregen en hem had ik nog geringschattender behandeld omdat zijn vuur in zekere zin *onderaards* woedt en omdat ik toch al in de waan verkeerde dat er tussen hem en Schiller een relatie als tussen Mohammed en Christus bestond. Het kwam eenvoudig niet in me op dat er tussen hen weleens niet de geringste verwantschap zou kunnen bestaan. En nu werd ik door Uhland ineens meegevoerd tot in de diepste diepte van het menselijke gemoed en daardoor tevens in die van de natuur. Ik kwam tot de ontdekking dat hij niets uit de weg ging, behalve juist datgene wat ik tot dusver voor het hoogste had aangezien: bespiegelende poëzie! En niet zonder wanhoop, zelfs bijna ten prooi aan de waanzin, rijpte in mij het inzicht dat de dichter *de natuur geen woorden in de mond moet leggen*, maar zijn inspiratie juist uit de natuur moet putten. [...] Ik heb ervaren dat ieder getalenteerd mens in een groot man moet ten ondergaan, wil hij ooit tot zelfkennis en tot een feilloos gebruik van zijn krachten geraken. De ene profeet doopt de andere en hij wiens haren door deze vuurdoop geschroeid werden, die was niet geroepen.

De moderne kunst zou voortkomen uit de antieke, tenminste als we de heren filologen mogen geloven. In andere woorden: het gelaat zou voortspruiten uit het stuitbeen.

Zelfs in het geval van een revolutie zouden de Duitsers hun strijd eerder richten op het behalen van *vrijdom van belastingen* dan op het verkrijgen van de *vrijheid van denken*.

[Heidelberg]

Uit een brief aan Brede 7, 6 mei 1836

‘Ik zat (voor het slot van Heidelberg) op een terras *Achilleis* van Goethe te lezen. Er kwam een onweer opzetten dat zich als het begin van een veldslag aankondigde, om precies te zijn het werd voorafgegaan door een stuk of wat op zichzelf staande plechtige donderslagen. De wind stak op en begon ergens voor me in de bomen te ruisen. Regenwolken lieten nu eens met lange dan weer met korte tussenpozen kille, dikke druppels vallen. Van beneden schuimde de Neckar stroomafwaarts in mijn richting. Voor me op de bank zag ik een jongetje liggen slapen. Donder, regen noch wind bleken bij machte hem te wekken. In de verte doemden de bergketens van de Rijn in hun majestueuze hoogte voor me op.’

Het kalf dat o zo behoedzaam uit de wagen van de slager wordt getild.

2 juni

Vandaag Sacramentsdag, processie in de jezuïetenkerk. Alle muren rondom met groen en bloemen getooid, het hoofdaltaar met duizend kaarsen. Achterin door het venster: de ochtendzon. De gangpaden waarover de processie voortschreed omzoomd door guirlandes omhooggehouden door kleine meisjes. Indrukwekkende aankondiging van de processie door tromgeroffel en trompetgeschal. Vaandels. Daartussenin, door een jongetje gedragen, een zilveren Christusbeeld. Jonge meisjes aangevoerd door een volwassen begeleidster, witte jurkjes, lachende gezichtjes van engelen, omkranst door rozen. Aangrijpende tegenstelling tussen het prille leven en de meegedragen dood voorop. Knapen. Mon-

strans onder een baldakijn. Vreemd aandoende papenkop die zich leek te willen verschuilen in de monstrans, ongeveer zoals een hond in een votiefkapel. Grofbesneden onderste gezichtshelft. Waskaarsen. Veel aan Jezus gedacht. Dat oude zwarte wijfje, mis-saal en rozenkrans in de hand, een enkele naar voren stekende tand in de mond en maar aan een stuk door mummelen, bidden en kniebuigingen maken.

4 juni

Heel mijn leven en streven zijn op dit moment in feite gericht op het moeizaam bijeengaren van financiële middelen voor mijn moeder en voor een lijksteen. Zij mag niets te kort komen, zeker niet inzake de hoop—meer heb ik haar immers al een hele tijd niet meer te bieden—en wat de grafsteen aangaat: daarover mag in geen geval door boze tongen kwaad worden gesproken. Verder: wat raak ik toch bedrukt door de holheid en oppervlakkigheid van mijn bestaan! Ik word enerzijds bedolven onder een last waaronder ik bezwijk en anderzijds doe ik mijn best haar niet kwijt te raken.

Omdat de Duitsers weten dat wilde dieren in vrijheid leven, zijn ze bang dat vrijheid hen tot wilde beesten zal maken.

17 juni

De Fransen worden kwaad als ze bloed zien. Zeker ander volk valt in katzwijn.

In de nacht van de 27ste op de 28ste juni

De Kaiserstuhl beklommen. Pad boven langs kasteel dat er nu precies zo uitzag als wanneer 's avonds de schemering erop neerdaalt. Halverwege de berg de gouden maan die met iedere stap hoger rijst erachter tussen de bomen. Boven bij de toren het kampvuur, de studenten eromheen. Tijdens de klim roept er een: 'Maak dat je wegkomt, rothond!' 'Wat gaan we nu beleven, wie is daar?' luidt het onverwachte antwoord. Het bleek afkomstig van de zatte F., die het zich makkelijk had gemaakt op de treden. Eenmaal boven: de studenten, in een kring rond het vuur uitgestrekt op de grond; het lijkt wel een roversbende. Nog aardig wat licht, in het oosten morgenrood; de rest van de hemel donker-

blauw, de bomen onder ons lijken in elkaar over te vloeien tot één *groen* veld, zo uitgestrekt als een vlakte. Om kwart over drie de zon. Klein eerst als een kaarsvlammetje. daarna snel wassend. De Kaiserstuhl, 1750 voet boven de zeespiegel, de toren tachtig voet hoog. Er gaat altijd een windvlaag vooraf aan de zonsopgang.

1 juli 1836

Bakker Cappelhof, achter de Breitengiebelstraße recommandeert zich met taarten in uw welwillende aandacht.

De roverhoofdman Evolia⁸ en hoe hij verscheurd werd. (Uit mijn kinderjaren.)

Een kever die vannacht om 1 uur, aangelokt door het licht, tegen mijn raam op botste en er koddig op rond begon te dribbelen, deed me er nog eens aan denken hoe amusant het menselijke streven naar waarheid en oprechtheid de Hogere Geest moet voorkomen.

16 juli

De paus kan niet sterven.

4 augustus

Vandaag natuurkundecollege bij Muncke⁹ bezocht en er een 'persluchttoestel' gezien waarin door middel van een gasvlam ijzer, platina, kwarts en grafiet tot hun smeltpunt werden gebracht. Het kwarts zag er in de vlam die het omgaf uit als een melkwitte parel van licht. *Krijt* smelt het moeilijkst. De amanuensis met zijn gezicht alsof hij de rechtvaardigheid zelve is.

6 augustus, zondag

Hoe de sterrenhemel de menselijke inborst zou kunnen *verruimen*, is mij een raadsel. In mij doet hij juist elk gevoel van persoonlijkheid uiteenvallen. Op zulke momenten kan ik me niet voorstellen dat de natuur zich enige moeite zou getroosten mijn armzalige ik in al zijn broosheid in stand te houden.

‘Ik ben geen adelaar!’ sprak de struisvogel en allen bewonderden hem om zijn bescheidenheid. Het dier keek echter beteuterd want het had er nog aan toe willen voegen: ‘daarom kan ik niet alleen voortreffelijk vliegen, maar nog uitstekend lopen ook.’

Wanneer ik zit te lezen gebeurt het vaak dat, als uit een verre verte afkomstig, de eerste indrukken aan mijn geestesoog voorbijtrekken, die in de vroegste dagen van mijn kindheid door afzonderlijke woorden alsook door complete zegswijzen in mij gewekt werden. Zo had het woord ‘rib’ in de catechismus van Luther in mijn ogen zoiets gruwelijks dat ik de bladzijde in kwestie uit het boekje scheurde. En dat terwijl ik toch voorzichtig met mijn boeken placht om te springen. Vanochtend werd ik weer eens op uiterst levendige wijze gewaar wat voor een betoverende invloed er destijds toen ik nog onbedorven en ontvankelijk was kon uitgaan van bijvoeglijke naamwoorden, voor zover ze iets moois of lieflijks uitdrukken zoals een kleur of geur. Tulp. Roos.

Helemaal alleen geblinddoekt te staan te midden van de als een storm om hem heen woedende monsterlijke krachten en daarbij het bevrijdende woord op de lippen voelen, dat is het ondraaglijke lot van de mens. Een schipper in de stormnacht in onbekende wateren.

11 augustus

In Hamburg op de anatomie komt er ten tijde van de cholera-epidemie een vrouw opdagen, juist op het moment dat er sectie op haar overleden echtgenoot gepleegd gaat worden. Ze beweert schreeuwend dat ze hem vermoord hebben.

Een jonge cadet klautert op een stoel teneinde een gebaarde soldaat een draai om zijn oren te geven.

16 augustus

Het stokpaard is het enige paard dat zijn ruiter over iedere afgrond draagt.

Een krankzinnige geeft buitenstaanders uitleg bij de levensgeschiedenis van de overige gestoorden. Hij besluit als volgt: ‘Hier

ziet u de grootste gek. Hij denkt dat hij de Zoon van God is. Nou wanneer hij dat echt was, dan zou ik dat heus wel weten want ik ben niemand anders dan God de Vader.'

31 augustus

Vandaag in professor Mittermaiers¹⁰ college over toerekeningsvatbaarheid: een vrouw [gezien] die zich inbeeldt dat ze wegens hekserij verbrand gaat worden. Vervolgens een moeder die haar achterlijke zoon heeft pogen over te halen tot het vermoorden van zijn stiefvader. Hij reageert met: 'Zo een eeuwigheid duurt anders wel erg lang.' Zij antwoordt: 'Jouw eerste plicht heb je toch wel ten opzichte van mij.' Ze praat een heel jaar op hem in. Tenslotte – de stiefvader ligt juist te slapen – komt ze de kamer binnen met twee hamers en zegt: 'Nu wil ik er toch eens achter komen of je me in de steek laat of niet!' Ze duwt hem één hamer in zijn hand en met de tweede geeft ze vervolgens de *eerste* slag.

2 september

Vandaag bij Munckel [Munke] een zuil van Volta (waarde 500 goudgulden) gezien. Ze wordt opgebouwd uit een stapel van met elkaar verbonden koper- en zinkplaatjes en uit vierhoekige lapjes wol of vilt die in een zuur (samengesteld uit salpeter, water en vitriool) gedrenkt zijn. De diverse uitwerkingen waren verbazingwekkend. Bij de eerste aanraking verbrandde er een dikke platinadraad, kali verdampte eveneens en ijzer in geleidend kwikzilver ondergedompeld brandde in een diepe gloed op, platina brandde *boven* water in een buis. De aanraking met de zuil (tegelijk boven en beneden met natte vingers) veroorzaakte een schok in de hand, een gevoel dat ten leste overging en plaats maakte voor een onaangename tinteling.

Jonge meisjes, door vrouwenhandelaren naar Hamburg gelokt, werden in huizen van slechte reputatie ondergebracht. Daar werden ze dan van mooie kleren, eten, drank en geld voorzien om enkele dagen pret ermee te maken. Vervolgens doet men hun oneerbare voorstellen. En als ze die vol afschuw van de hand wijzen, is het ineens: 'Ach, mijn lieve kind, heb je wel geld? Nou, je bent ons zo en zoveel schuldig; betaal dat maar en je kunt zó vertrekken!'

Vandaag weer in Mittermaiers toerekeningsvatbaarheidscollege: een dagloner vermoordt zijn kind, een urenlange worsteling met zichzelf, hij bidt tot God om deze vreselijke gedachte van hem weg te nemen, bidt aan de wieg van het kind en doorklieft ten slotte toch het hoofdje met zijn bijl.

Een ander komt bij de dokter, zegt dat hij altijd zo'n afschuwelijke aandrift bespeurt om met zijn vingers in bloed te roeren. De arts probeert het met aderslachten en met wat al niet meer. Ten slotte brengt hij hem naar de slager en laat hem daar een hamel slachten. Als de man na een jaar weer op zijn spreekuur komt, is hij... slager.

Op zekere dag komt de garde van Frederik de Grote tegen hem in opstand. De manschappen dringen zijn woonvertrek binnen en eisen op onbeschofte toon een nieuwe grondwet. Hij draait zich bliksemsnel om: 'Presenteert het geweer!' Dat gebeurt.

'Rechtsomkeert!' Dat gebeurt eveneens. 'Mars!' Ze marcheren het vertrek uit.

De humor is de enige absolute geboorte van het leven.

Prettige gedachte dat je de wereld niet uit kunt.

3 september

Het is al geen goud, wat er blinkt. Men zou er redelijkerwijs aan toe moeten voegen: 'Niet al wat goud is blinkt.'

5 september

De man heeft wat af te tobben met de wereld en het leven, de vrouw daarentegen met de man. Hij dient onder alle omstandigheden oprecht tegen haar te zijn, zij van haar kant kies tegenover hem. Wanneer het hem onmogelijk is de bloemenguirlande van het moment die hij zich om zijn nek heeft laten leggen, voor de ankerketting van de eeuwigheid te verruilen, dan moet hij zich maar *onfatsoenlijk* tegenover haar gedragen¹¹. Als zij een echte vrouw is, dan heeft dat op haar dezelfde uitwerking als al het *onedele* en wordt ze erdoor *genezen* doordat het haar verwondt. Dat